

หลักนิติธรรมกับการปกครองโดยทศพิธราชธรรม*

Rule of Law and Governance by Tosapit Rajadham

อัญธิฐา อักษรศรี

Auntittha Aksornsri

วันชัย แสงสุวรรณ

Wanchai Saengsuwan

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

Mahamakut Buddhist University

Email: auntittha@hotmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาหลักนิติธรรมกับการปกครองโดยทศพิธราชธรรม หลักนิติธรรมอยู่ในกรอบกติกาแห่งธรรมะของกฎหมายและการปกครองมีหลักเกณฑ์ตามกฎหมาย ประกอบด้วย หลักความชอบด้วยกฎหมาย หลักสุจริต หลักการ ไม่เลือกปฏิบัติ เป็นคุณธรรมประจำตนของผู้ปกครองบ้านเมืองให้มีความเป็นไปโดยธรรมและยังประโยชน์สุขให้เกิดแก่ประชาชน ความชื่นชมยินดีความยุติธรรมนี้เป็นความต้องการของมนุษย์และของทุกสังคม

ผลการศึกษาพบว่า 1) หลักนิติธรรมและหลักทศพิธราชธรรมเป็นสิ่งจำเป็นพื้นฐานที่จะนำมาซึ่งความสงบสุข ความมั่นคง สันติสุขของประชาชน ในการปกครองประเทศ 2) หลักนิติธรรมและหลักทศพิธราชธรรมเป็นกระบวนการพิจารณาที่เป็นธรรมเปิดโอกาสให้เกิดการถ่วงดุล และมีช่องทางเพื่อตรวจสอบการใช้ดุลพินิจของเจ้าหน้าที่ 3) หลักนิติธรรมและทศพิธราชธรรมเป็นหลักพื้นฐานแห่งกฎหมายที่เป็นกระบวนการยุติธรรม จะต้องไม่ฝ่าฝืน ขัดหรือแย้งต่อหลักนิติธรรม 4) หลักนิติธรรมซึ่งเป็นเสาหลักสำคัญของการพิทักษ์ระบอบประชาธิปไตยและการคุ้มครองสิทธิมนุษยชนของประชาชนมีความสอดคล้องกับหลักการและกลไกการปรองดองสมานฉันท์โดยแนวทางวิถีพุทธในสังคมไทย

คำสำคัญ: หลักนิติธรรม, การปกครอง, ทศพิธราชธรรม

Abstract

This academic article aims to study the rule of law and government by Tosaphitharathamma. The rule of law is in the framework of the dharma of law and the rule of law, consisting of legal principles, principles of good faith,

---

* Received 20 August 2021; Revised 18 September 2021; Accepted 15 October 2021

principles of non-discrimination. It is a personal virtue of the rulers of the country to be fair and to benefit and happiness for the people. This joy of justice is a human need and that of every society.

The results showed that 1. The rule of law and the rule of law is the fundamental necessity that will bring peace, prosperity, and peace to the people. to rule the country 2. The rule of law and the rule of law is a fair process that allows for counterbalances. And there is a channel to check the discretion of the staff. 3. The rule of law and the rule of law is the fundamental principle of law that is a judicial process. must not disobey contrary to or inconsistent with the rule of law 4. The rule of law, which is an important pillar of the protection of democracy and the protection of people's human rights, is consistent with the principles and mechanisms of reconciliation by the Buddhist way of life in Thai society.

Keywords : Rule of law, Domination, Ten words

บทนำ

หลักนิติธรรม เป็นหลักปรัชญาทางกฎหมายเบื้องต้นที่นักกฎหมาย หลักนิติธรรม เป็นหลักการพื้นฐานแห่งกฎหมาย เป็นหลักนิติปรัชญาทางกฎหมายที่สำคัญยิ่งของราชาธิปไตย สำหรับนักปกครองและบังคับใช้กฎหมายภายใต้การปกครองระบอบประชาธิปไตย เพื่อประกันให้เกิดความยุติธรรมและคุ้มครองสิทธิเสรีภาพแก่ประชาชนผู้อยู่ใต้การปกครองอย่างแท้จริง ที่สำคัญในระบอบประชาธิปไตยที่เทิดทูนศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมนุษย์ และยอมรับนับถือสิทธิแห่งมนุษยชนทุกแห่งทุกมุม การเกิดขึ้นไม่ว่าระหว่างรัฐกับเอกชน หรือระหว่างเอกชนกับเอกชน ศาลย่อมมีอำนาจอิสระในการตัดสินข้อพิพาทนั้นโดยเด็ดขาดและโดยยุติธรรม ตามกฎหมายของบ้านเมืองที่ถูกต้องและเป็นธรรม

หลักนิติธรรมเป็นหลักเกี่ยวกับกลไกการใช้กฎหมาย ตั้งแต่วิธีการควบคุมดุลพินิจ การวางหลักให้การใช้อำนาจของฝ่ายปกครองต้องมีฐานทาง กฎหมายและการกำหนด กระบวนการในการออกกฎหมายหรือคำสั่ง แต่ขณะเดียวกันหลักนิติธรรมจะต้องเกี่ยวข้อง กับสาระของการกระทำต่าง ๆ ของฝ่ายปกครองด้วยอันเป็นเรื่องในทางสาระบัญญัติ โดยหลักนิติธรรม คือ หลักรัฐธรรมนูญหลักนิติธรรมใหม่เพิ่มหลักสาระบัญญัติ เพื่อให้เป็นสังคมประชาธิปไตยที่ไม่บิดเบือนการใช้ อำนาจ เช่น หลักความแน่นอนในกฎหมาย กระบวนการพิจารณาที่เป็นธรรมเปิดโอกาสให้เกิดการถ่วงดุลและมี ช่องทางเพื่อตรวจสอบการใช้ดุลพินิจของเจ้าหน้าที่

หลักนิติธรรมเป็นหลักการพื้นฐานสำคัญของการปกครองแบบประชาธิปไตยและการคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของประชาชน หลักนิติธรรมมีที่มาจากประเทศอังกฤษต่อมาแนวคิดนี้ได้

แพร่ขยายไปในอีกหลายประเทศยกเว้นกลุ่มประเทศภาคพื้นยุโรปที่มีแนวคิดเรื่องหลักนิติรัฐ ปัจจุบันหลักนิติธรรมเป็นแนวคิดที่ไม่หยุดนิ่งแต่แปรเปลี่ยนไปตามสภาพของสังคมปัจจุบันในสังคมไทย (ประสิทธิ์ ปิวาวัฒนพานิช, 2558)

หลักนิติธรรมจะเกิดผลต่อผู้ปกครองและผู้อยู่ใต้ปกครอง คือ

1. หลักนิติธรรมทำให้เกิดการยึดมั่นในหลักการและความถูกต้องในเรื่องความยุติธรรมเป็นสิ่งสูงสุดของกฎหมาย และความเสมอภาคภายใต้กฎหมาย
2. หลักนิติธรรมก่อให้เกิดความถูกต้องและดีงามในการปกครองบ้านเมืองอย่างมีคุณธรรม และยึดหลักประโยชน์สุขของบ้านเมืองเป็นหลัก
3. หลักนิติธรรมทำให้เกิดการรักษาความยุติธรรมในแผ่นดินอยู่ในขอบเขตของกฎหมาย และภายใต้กฎระเบียบประเพณีและวัฒนธรรมอันดีงาม
4. หลักนิติธรรมมีหน้าที่จะต้องดูแลความสงบเรียบร้อยในขณะเดียวกันก็มีหน้าที่คุ้มครองสิทธิ เสรีภาพของประชาชนตามรัฐธรรมนูญ
5. หลักนิติธรรมเป็นหลักความเสมอภาคภายใต้กฎหมาย ความยุติธรรมในการใช้กฎหมาย หลักการแบ่งแยกอำนาจการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจความชัดเจนของกฎหมาย ส่งผลต่อผู้ปกครองและผู้อยู่ใต้ปกครอง

หลักนิติธรรมกับการปกครองโดยทศพิธราชธรรมเพื่อให้บ้านเมืองสงบสุข การบริหารจัดการบ้านเมืองที่ดีไม่มีการทุจริตคอร์รัปชัน หลักนิติธรรมจึงเป็นการวางกฎเกณฑ์กติกาที่เป็นประโยชน์แก่ผู้ปกครองประเทศไม่ให้อำนาจตามอำเภอใจ จนออกนอกกลุ่มนอกทางโดยยึดหลักทศพิธราชธรรม ในการปกครองประเทศเพื่อความเจริญของบ้านเมือง ทั้งระดับท้องถิ่น ระดับชาติ โดยเน้นประชาชนเป็นสำคัญในการปกครองต้องมีทั้งกฎหมายที่บังคับใช้และต้องมีหลักการปกครองที่เป็นธรรม เป็นกลาง เป็นประโยชน์ต่อคนส่วนใหญ่

ความหมายหลักนิติธรรม

หลักนิติธรรม เป็นหลักกฎหมายที่เป็นสิ่งสูงสุดและการปกครองจะต้องดำเนินการตามกฎหมาย การสังคมสามารถสร้างระบบกฎหมายที่ดีและเป็นธรรมการปกครองบ้านเมืองก็จะสงบสุข มีผู้รู้และนักวิชาการหลายท่านได้ให้ความหมายของหลักนิติธรรมไว้ดังต่อไปนี้

หลักนิติธรรม หมายถึง มาตรา 26 ได้บัญญัติว่า “การตรากฎหมายที่มีผลเป็นการจำกัดสิทธิหรือเสรีภาพของบุคคลต้องเป็นไปตามเงื่อนไขที่บัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญ ในกรณีรัฐธรรมนูญมิได้บัญญัติเงื่อนไขไว้ กฎหมายดังกล่าวต้องไม่ขัดต่อหลักนิติธรรม ไม่เพิ่มภาระหรือจำกัดสิทธิหรือเสรีภาพของบุคคลเกินสมควรแก่เหตุ และจะกระทบต่อศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ของบุคคลมิได้ รวมทั้งต้องระบุเหตุผลความจำเป็นในการจำกัดสิทธิและเสรีภาพไว้ด้วย” (รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยพุทธศักราช, 2560)

หลักนิติธรรม หมายถึง หลักพื้นฐานแห่งกฎหมายที่บุคคลทุกคนต้องอยู่ภายใต้บังคับแห่งกฎหมายโดยเท่าเทียมกัน (พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554)

หลักนิติธรรม หมายถึง “กฎหมายนั้นไม่ใช่ตัวความยุติธรรม เป็นแต่เพียงเครื่องมืออย่างหนึ่งสำหรับใช้ในการรักษา และอำนวยความสะดวกยุติธรรมเท่านั้น การใช้กฎหมายจึงต้องมุ่งหมายใช้เพื่อรักษาความยุติธรรม ไม่ใช่เพื่อรักษาบทของกฎหมายเอง และการรักษาความยุติธรรมในแผ่นดินก็มีได้มีวงแคบอยู่เพียงแค่ขอบเขตของกฎหมาย หากต้องขยายออกไปให้ถึงศีลธรรมจรรยา ตลอดจนเหตุและผลตามเป็นจริงด้วย” (พระบรมราโชวาท ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงพระราชทานแก่นักศึกษาในพิธีพระราชทานประกาศนียบัตรแก่ผู้สอบไล่วิชาความรู้ชั้นเนติบัณฑิต สมัยที่ 33 ปีการศึกษา 2523)

หลักนิติธรรม หมายถึง “กฎหมายทั้งปวงจะดำรงความยุติธรรมและถูกต้องเที่ยงตรง หรือจะดำรงความศักดิ์สิทธิ์และประสิทธิภาพเต็มเปี่ยมอยู่ได้หรือไม่เพียงไรนั้น ขึ้นอยู่กับการใช้ คือ ถ้าใช้กฎวัตถุประสงค์หรือเจตนารมณ์ของกฎหมายนั้น ๆ จริงแล้วก็จะทรงความศักดิ์สิทธิ์และประสิทธิภาพอันสมบูรณ์ไว้ได้ แต่ถ้าหากนำไปใช้ผิดวัตถุประสงค์เจตนารมณ์ โดยการพลิกแพลงบิดพลิ้วให้ผันผวนไปด้วยความหลงผิดด้วยอคติ หรือเจตนาอันไม่สุจริตต่าง ๆ กฎหมายก็เสื่อมความและประสิทธิภาพลงทันทีและกลับกลายเป็นพิษเป็นภัยแก่ประชาชนอย่างใหญ่หลวง ผู้ที่ต้องการจะใช้กฎหมายสร้างสร้างความผาสุก สงบ และความเป็นปึกแผ่นก้าวหน้าของประชาชนและบ้านเมือง จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องรักษาวัตถุประสงค์อันแท้จริงของกฎหมายแต่ละฉบับไว้ให้แน่นแฟ้นเสมอไปอย่างไม่มีข้อแม้ประการใด พร้อมทั้งต้องรักษาอุดมคติ จรรยา ความสุจริต และเมโนธรรมของนักกฎหมายไว้โดยรอบคอบเคร่งครัด เสมอด้วยรักษาชีวิตของตนเอง กฎหมายไทยจึงจะทรงคุณค่าอันสมบูรณ์บริบูรณ์” (พระบรมราโชวาทแก่ผู้สอบไล่ได้ตามหลักสูตรของสำนักอบรมศึกษากฎหมายแห่งเนติบัณฑิตสภา ณ อาคารใหม่สวนอัมพร วันที่ 19 กรกฎาคม 2550)

หลักนิติธรรม หมายถึง หลักพื้นฐานที่จะนำมาซึ่งความสงบสุข ความมั่นคงและสันติสุขของโลก เนื่องจากเป็นกรอบการทำงานสำคัญของสังคมของเรา ทั้งภายในและภายนอกประเทศ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ให้สิทธิและเสรีภาพแก่ประชาชน รวมถึงความเท่าเทียมกันเพื่อเป็นเกราะป้องกัน และเป็นการใช้สิทธิตามหลักกฎหมายอย่างเท่าเทียมโดยคำนึงถึงเชื้อชาติ เพศหรือศาสนา สร้างความมั่นใจทุกหน่วยงานของภาครัฐปฏิบัติหน้าที่ภายใต้ขอบเขตของหนกนิติธรรม (อรรถพล ใหญ่สว่าง, 2557)

หลักนิติธรรม หมายถึง วิธีพิจารณาคดีของศาลที่เที่ยงธรรมและมีเหตุผล กฎหมายที่ศาลใช้วินิจฉัยต้องมีความแน่นอนชัดเจน มีความพอดีและเป็นธรรม (ธานินทร์ กรัยวิเชียร, 2552)

หลักนิติธรรม หมายถึง ขอบเขตและคุณธรรมในการบัญญัติกฎหมาย การบังคับใช้กฎหมาย และการตีความกฎหมายรวมทั้งการบริหารจัดการระบบงานยุติธรรมทุกระดับ โดย

ภาครัฐควรยึดมั่นในหลักธรรม กฎหมายต้องอยู่ในกรอบกติกาแห่งธรรมะของกฎหมายหลัก ยุติธรรม การบัญญัติกฎหมาย การบังคับใช้กฎหมาย และการตีความกฎหมาย ต้องเป็นไปด้วย ความยุติธรรม และให้ผลที่เป็นธรรม (จรัญ ภัคดิชนกุล, 2560)

หลักนิติธรรม หมายถึง การปกครองโดยกฎหมายไม่ให้คนเข้มแข็งและเอา رأตเอาเปรียบกันโดยถือกฎหมายเป็นหลักเป็นประธานในการปกครองบ้านเมือง (ปรีดี เกษมทรัพย์, 2536)

หลักนิติธรรม หมายถึง กฎหมายเป็นใหญ่ มีความเสมอภาค และในกรณีที่เกิดข้อพิพาทขึ้นต้องระงับคดีโดยศาล โดยพิจารณาคดีเป็นธรรม ไม่เลือกปฏิบัติ ไม่ออกกฎหมายลงโทษย้อนหลัง ให้โอกาสนำพยานเข้าสู้บ ที่เรียกว่า fair trial ซึ่งเป็นหัวใจของหลักนิติธรรม (วิชญ์ เครื่องาม, 2552)

หลักนิติธรรม หมายถึง การโยงเข้ากับบทบาทของอัยการและศาลว่า หลักนิติธรรมด้วย “อัยการ” นั่นก็คืออัยการมีหน้าที่จะต้องดูแลความสงบเรียบร้อยในขณะที่เดียวกันก็มีหน้าที่คุ้มครองสิทธิ เสรีภาพของประชาชนสองอันนี้เราจะต้องทำให้ปรากฏหลักนิติธรรมที่เกี่ยวกับศาลต้องกระตือรือร้นในการตรวจสอบค้นหาความจริงขึ้นประทับฟ้องและขึ้นพิจารณาคดี คิดว่าบทบาทของศาลจะต้องเน้นทั้งสองด้าน ถ้าไม่เกิดสองด้านแล้วมันก็ยังไม่มีความไม่เป็นนิติรัฐในตัวเองจะต้องประกันความบริสุทธิ์ของจำเลยได้” (คณิต ณ นคร, 2553)

หลักนิติธรรม หมายถึง กระบวนการใช้กฎหมายเจ้าหน้าที่ของรัฐต้องใช้อำนาจภายในขอบเขตที่กฎหมายให้ไว้ตามวิธีการ รูปแบบ เวลาและสถานที่องค์ประกอบด้านองค์กร การแบ่งแยกอำนาจและความเป็นอิสระของตุลาการ องค์ประกอบด้านเป้าหมายซึ่งหมายถึงการใช้การตีความกฎหมายและการตัดสินคดีนั้นจะต้องมุ่งสร้างความยุติธรรมให้เกิดขึ้นโดยเที่ยงธรรม (บวรศักดิ์ อุวรรณโณ, 2552)

หลักนิติธรรม หมายถึง หลักพื้นฐานแห่งกฎหมายซึ่งจำกัดอำนาจในทางนิติบัญญัติเพื่อป้องกันมิให้ใช้อำนาจโดยมิชอบด้วยกฎหมายและเพื่อคุ้มครองสิทธิ เสรีภาพของบุคคลหรือกลุ่มบุคคลให้เป็นไปโดยเสมอภาคกันตามกฎหมาย (เอกบุญ วงศ์สวัสดิ์กุล, 2553)

หลักนิติธรรม หมายถึง การปกครองโดยกฎหมายซึ่งเป็นธรรม กฎหมายที่ออกใช้บังคับต้องออกเพื่อประโยชน์ของประชาชนไม่ใช่เพื่อประโยชน์ส่วนตัว การบังคับใช้กฎหมายต้องมีความยุติธรรมและเป็นไปด้วยความเสมอภาคไม่เลือกปฏิบัติ ในการวินิจฉัยว่าเป็นความยุติธรรม นักกฎหมายจะพิจารณาจากคนในสังคมที่มีเหตุผลและมีความรู้สึกผิดชอบ ซึ่งไม่มีส่วนได้เสียในเรื่องนั้นมาเป็นเกณฑ์ในการวินิจฉัยว่าสิ่งนั้นเป็นสิ่งที่ถูกต้องยุติธรรม ความยุติธรรมนี้เป็นสาระสำคัญของกฎหมายและเป็นอุดมการณ์ของนักกฎหมายเป็นความต้องการของมนุษย์และของทุกสังคม (อรรถนิติ ดิษฐอำนาจ, 2553)

หลักนิติธรรม หมายถึง หลักพื้นฐานแห่งกฎหมาย ที่กฎหมายกระบวนการยุติธรรมหรือการกระทำใด ๆ จะต้องไม่ฝ่าฝืน ขัด หรือแย้งต่อหลักนิติธรรมหลักนิติธรรมโดยเคร่งครัด

หลักนิติธรรม” หมายถึง หลักการธรรมาภิบาล ที่บุคคลทุกคน สถาบันและองค์กรต่าง ๆ ที่มีอยู่ทั้งภาครัฐ และภาคเอกชน รวมถึงประเทศนั้น ๆ เองมีหน้าที่รับผิดชอบต่อกฎหมายต่าง ๆ ที่ได้ประกาศใช้ที่ได้บังคับใช้ อย่างเท่าเทียมและที่ได้มีการใช้ตัดสินพิพากษาอย่างอิสระ และสอดคล้องกับบรรทัดฐานและมาตรฐานด้านสิทธิมนุษยชน (หลักนิติธรรมสำหรับสิทธิมนุษยชนในภูมิภาคอาเซียน, 2547)

หลักนิติธรรม หลักการพื้นฐานที่มุ่งจำกัดอำนาจของผู้ปกครองรัฐบาลต้องกำหนดขอบเขตโดยกฎหมาย บุคคลในสังคมได้รับการปฏิบัติอย่างเท่าเทียมกันภายใต้กฎหมาย และยังรวมถึงหลักความเสมอภาคภายใต้กฎหมาย กฎหมายต้องมีเนื้อหาที่ชัดเจนให้เหตุผลได้ ไม่ขัดแย้งกันเองปฏิบัติได้ ใช้เป็นการทั่วไป เป็นธรรมกฎหมายต้องมุ่งใช้ไปในอนาคต ไม่มีโทษย้อนหลัง มีการบังคับใช้กฎหมายโดยเสมอภาค กระบวนการตรากฎหมายต้องถูกต้องชัดเจน หลักความเป็นกฎหมายซึ่งใช้เป็นการทั่วไปไม่ว่าเจ้าหน้าที่ของรัฐหรือเอกชน หลักนิติธรรมเป็นหลักการในการใช้กฎหมายเพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อประชาชน และประเทศชาติให้มากที่สุด หลักนิติธรรม เป็นสิ่งจำเป็นพื้นฐานที่จะนำมาซึ่งความสงบสุข ความมั่นคงและสันติสุขของโลก เป็นกรอบการทำงานสำคัญของสังคมของเรา ทั้งภายในและภายนอกประเทศ

สรุปสาระสำคัญของหลักนิติธรรม หลักนิติธรรมเป็นสิ่งจำเป็นพื้นฐานที่นำมาซึ่งความสงบสุข ความมั่นคงและสันติสุขของโลก รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ได้ให้สิทธิและเสรีภาพแก่ประชาชนให้เป็นเกราะป้องกันและเป็นการใช้สิทธิตามหลักกฎหมายอย่างเท่าเทียมกันโดยไม่คำนึงถึงเพศ หรือเชื้อชาติ ศาสนา หลักพื้นฐานแห่งกฎหมาย และกระบวนการยุติธรรม จะต้องไม่ฝ่าฝืน ขัดหรือแย้งต่อหลักนิติธรรม โดยหลักนิติธรรมหรือหลักพื้นฐานแห่งกฎหมายนี้ จะถูกล่วงละเมิดไม่ได้ หากกฎหมายหรือกระบวนการยุติธรรม ขัดหรือแย้งต่อหลักนิติธรรม ผลคือ จะใช้บังคับไม่ได้ 1) หลักความเป็นอิสระของผู้พิพากษา 2) กฎหมายไม่มีผลย้อนหลังเป็นโทษ 3) กฎหมายต้องมีการประกาศใช้ให้ประชาชนทราบ 4) กฎหมายต้องใช้บังคับเป็นการทั่วไป 5) เจ้าหน้าที่รัฐจะใช้อำนาจได้ ภายใต้การให้อำนาจโดยกฎหมาย 6) ห้ามยกเว้นความรับผิดชอบให้กับการกระทำในอนาคต

หลักทศพิธราชธรรมกับการปกครอง

ในสังคมตะวันตก “หลักนิติธรรม” มีมาตั้งแต่สมัยกรีกโบราณ เมโสโปเตเมีย โรม และพบได้ในทฤษฎีการเมืองตั้งแต่ Aristotle, Montesquieu และ Lock ส่วนสังคมตะวันออกแม้จะไม่ปรากฏมีชื่อนักปราชญ์โดดเด่น แต่พบได้ในอารยธรรมโบราณของอินเดียและจีน ในจารีตไทยเราอย่างเราจะพบหลัก “ทศพิธราชธรรม” ที่เต็มเปี่ยมไปด้วยความเมตตา และการให้ที่บอกเราว่าผู้ปกครอง ควรมีอำนาจอะไร ควรทำอะไร เมตตธรรมในการกำหนดนโยบายการเมืองของท่านคืออะไร เพื่อสร้างความผาสุกของบ้านเมืองและการพัฒนาจิตใจของประชาชนที่จะสร้างความเข้าใจถึงคุณค่าสังคม (Social Value) และความอยู่ดีมีสุข (well-

being) หลักการนิติธรรมสากลนี้ล้วนเกี่ยวข้องกับข้อจำกัดอำนาจการปกครองของรัฐบาล ซึ่งต่างให้ความหมายที่ล้วนเกี่ยวข้องกับการจำกัดอำนาจของรัฐ และสังเกตให้ได้ว่าชี้แนะว่ารัฐควรทำอะไรที่ถูกต้องเพื่อการพัฒนา (ธรรมนิยต์ สมนันตกุล, 2559 : 1)

การปกครองโดยยึดหลักทศพิธราชธรรม 10 ประการ ที่พระเจ้าแผ่นดินทรงประพฤติเป็นหลักธรรมประจำพระองค์ หรือเป็นคุณธรรมประจำตนของผู้ปกครองบ้านเมืองให้มีความเป็นไปโดยธรรมและยังประโยชน์สุขให้เกิดแก่ประชาชนจนเกิดความชื่นชมยินดี ซึ่งความจริงแล้วไม่ได้จำเพาะเจาะจงสำหรับพระเจ้าแผ่นดินหรือผู้ปกครองแผ่นดินเท่านั้น บุคคลธรรมดาที่เป็นผู้บริหารระดับสูงในทุกองค์กรก็พึงใช้หลักธรรมเหล่านี้ ทศพิธราชธรรมมีที่มาจากพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า ในสมัยพุทธกาลมีผู้ปกครองปกครองประเทศโดยขาดความยุติธรรม ประชาชนถูกกดขี่ข่มเหง ถูกเอารัดเอาเปรียบ ถูกทรมาน ถูกบังคับเก็บภาษีมากจนเกินขอบเขต และถูกลงโทษด้วยวิธีการลงโทษที่โหดเหี้ยมทารุณ พระพุทธเจ้าทรงสลดพระทัยต่อการกระทำอันไร้มนุษยธรรมเหล่านี้ ในอรรถกถาธรรมบท (ธัมมปฎิฎกภา) บันทึกไว้ว่า ด้วยเหตุนี้ พระองค์จึงทรงมุ่งพระทัยสู่ปัญหาว่าทำอย่างไรถึงจะมีรัฐบาลดี ๆ ได้โดยทัศนะต่าง ๆ ของพระองค์จะเป็นที่เข้าใจได้ก็ต่อเมื่อได้พิจารณาถึงภูมิหลังของด้านสังคม เศรษฐกิจและการเมืองของยุคพุทธกาลประกอบไปด้วย พระองค์ทรงแสดงให้เห็นว่าทั่วทั้งประเทศ เสื่อมโทรม และไร้สุข เมื่อหัวหนารัฐบาล คือ กษัตริย์ เสนาบดี และข้าราชการขาดความยุติธรรม เพราะว่าการที่ประเทศจะมีความสงบสุขได้นั้น จะต้องมียุติธรรมที่ปกครองด้วยความยุติธรรม ซึ่งวิธีการที่จะก่อให้เกิดรัฐบาลเช่นนี้ได้ นั่นผู้ปกครองจะต้องยึดหลักคำสอนว่าด้วย “กิจวัตรของพระราชา 10 ประการ”

หลักทศพิธราชธรรม เป็นธรรมะสำหรับตัวผู้บริหารที่จะต้องมีความดีที่ทุกคนที่จะเป็นผู้นำ เพราะปัจจุบันมนุษย์ขาดคุณธรรมและจริยธรรมมากขึ้น การบริหารงานทุกหน่วยงานต้องมีหลักธรรมไว้สำหรับบริหารและผู้นำดังนั้นคุณธรรมและจริยธรรม หลักทศพิธราชธรรมสำหรับตัวผู้นำ

ราชธรรม 10 หรือ ทศพิธราชธรรม คือ ธรรมของพระราชา กิจวัตรที่พระเจ้าแผ่นดินควรประพฤติ คุณธรรมของผู้ปกครองบ้านเมืองหรือธรรมของนักปกครอง ประกอบด้วย

1. **ทาน (การให้)** คือ สละทรัพย์สิ่งของ บำรุงเลี้ยง ช่วยเหลือประชาราษฎร์และบำเพ็ญสาธารณประโยชน์
2. **ศีล (ความประพฤติดีงาม)** คือ สำรวมกายและวจีทวาร ประกอบแต่การสุจริต รักษาจิตดีคุณ ให้ควรเป็นตัวอย่าง และเป็นที่เคารพนับถือของประชาราษฎร์
3. **ปริจาคะ (การบริจาค)** คือ เสียสละความสุขสำราญ ตลอดจนชีวิตของตนเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน และความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง
4. **อาชชวะ (ความซื่อตรง)** คือ ซื่อตรงทรงสัตย์ไรรามยา ปฏิบัติภารกิจโดยสุจริต มีความจริงใจ ไม่หลอกลวงประชาชน

5. **มัททวะ (ความอ่อนโยน)** คือ มีอัธยาศัย ไม่เย่อหยิ่งหยาบคายกระด้างถือองคฺมี ความงามสง่าเกิดแต่ท่วงทีที่ริยาสุภาพนุมนวล ละมุนละไม ให้ความรักภักดี

6. **ตปะ (ความทรงเดช)** คือ แผดเผากิเลสตัณหา มิให้เข้ามาครอบงำอำยิฉิระรับ ยับยั้งข่มใจได้มีความเป็นอยู่สม่ำเสมอ หรืออย่างสามัญ มุ่งมั่นแต่จะบำเพ็ญเพียร

7. **อภิกโรธ (ความไม่โกรธ)** คือ ไม่กริ้วกราด ลุอำนาจความโกรธ จนเป็นเหตุให้ วินิจฉัยความและกระทำการต่าง ๆ ผิดพลาดเสียธรรม มีเมตตาประจําใจ

8. **อวิหิงสา (ความไม่เบียดเบียน)** คือ ไม่บีบคั้นกดขี่ เช่น เก็บภาษีชูดริตหรือเกณฑ์ แรงงานเกินขนาด ไม่หลงระเหิงอำนาจ ขาดความกรุณา หาเหตุเบียดเบียนลงโทษอาชญาแก่ ประชาชนผู้ใดเพราะอาศัยความอาฆาตเกลียดชัง

9. **ขันติ (ความอดทน)** คือ อดทนต่องานที่ตรากตรำถึงจะลำบากกายน่าเหนื่อย หน่ายเพียงไร ก็ไม่ห่อถอย ถึงจะถูกยั่วถูกหยันด้วยคำเสียดสีถากถางอย่างไร ก็ไม่หมดกำลังใจ ไม่ยอมละทิ้งกรณีย์ที่บำเพ็ญโดยชอบธรรม

10. **อวิโรธนะ (ความไม่คลาดธรรม)** คือ วางองค์เป็นหลักหนักแน่นในธรรมคงที่ไม่ มีความเอนเอียงหันไหวเพราะถ้อยคำที่ร้าย ลากสักการะ หรืออิฏฐารมณ์ อนิฏฐารมณ์ใด ๆ สติมั่นในธรรม ทั้งส่วนยุติธรรม คือ ความเที่ยงธรรม นิติธรรม คือ ระเบียบแบบแผน หลักการ ปกครอง ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงาม (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) 2548 : 240-241)

ผู้ปกครองต้องมีความประพฤติดีงาม รู้จักรักษาความซื่อสัตย์สุจริต รักษาเกียรติคุณ ประพฤติตนให้เป็นแบบอย่างและเป็นที่เคารพนับถือของประชาชน มิมีข้อที่ผู้ใดจะดูหมิ่นดู แคลนได้ก่อให้เกิดความไว้วางใจ เลื่อมใสในผู้นำ

พุทธทาสภิกขุ กล่าวว่า ทศพิธราชธรรม 10 ประการ เป็นสิ่งที่จะนำมาซึ่งความ เจริญรุ่งเรืองความสงบสุข สันติภาพ ความเป็นผู้เป็นอิสระเหนือความทุกข์เหนือปัญหาทุกอย่าง ทุกประการ จึงขอให้พิจารณากันดังต่อไปนี้

1. **“ทานัง”** ทาน การให้ในที่นี้หมายถึง ให้วัตถุภายนอกเป็นสิ่งที่ของอะไรต่างๆ โดย ต้องมีผู้รับโดยตรง มันจึงเป็นการให้ที่เรียกว่า ทานัง คือทาน ให้แล้วมันก็มีผลเป็นความผูกพัน เป็นการสร้างสรรค์ความสงบสุข

2. **“สิลัง”** สิลัง ภาวะปกติสละ แปลว่า ปกติภาวะปกติไม่มีอะไรรบกวนวายุ รวมทั้งการ ปฏิบัติเพื่อให้เกิดภาวะเช่นนั้นด้วย นี้เรียกว่า สิลัง สิละ

3. **“ปริจาคัง”** คือบริจาค คือเป็นการให้แต่เป็นการให้ในภายในทางจิตใจ ไม่ต้องมี ผู้รับก็ได้มันต่างจากทานัง : ทานัง ให้อย่างมีผู้รับ บริจาคัง ให้อย่างไม่ต้องมีผู้รับ บริจาคสิ่งที่ ไม่ควรมีอยู่ในตนอะไรที่ไม่ควรมีอยู่ในตน บริจาคออกไป ๆ นี้เรียกว่าสละสิ่งที่ไม่ต้องมีผู้รับ ไม่ ซ้ำกับคำว่า “ทาน” มักจะอธิบายไปซ้ำกับคำว่าทาน นั้นไม่สำเร็จประโยชน์ “ทาน” ให้ซึ่งวัตถุ ภายนอก มีผู้รับ “บริจาค” ให้ซึ่งสิ่งที่ไม่ควรมียู่ภายในตัวไม่ต้องมีผู้รับ

4. “**อาชชะวัง**” ความซื่อตรง ความเปิดเผย ไม่เกิดโทษเกิดภัย ไม่เกิดอันตรายใด ๆ เป็นที่ไว้วางใจได้ซื่อตรงตั้งแต่ตนเอง คือความเป็นมนุษย์ของตนเอง และซื่อตรงต่อผู้อื่นซึ่งเกี่ยวข้อง โดยสรุปมันก็เป็นซื่อตรงต่อหน้าที่ ที่จะต้องทำอีกนั่นแหละ ทำหน้าที่ให้ถูกต้อง ให้ซื่อตรง ให้เพียงพอ ให้เหมาะสม แก่ความเป็นมนุษย์นี้เรียกว่าความซื่อตรง

5. “**มัททะวัง**” มัททะ แปลว่า ความอ่อนโยน ความอ่อนโยนภายนอกคืออ่อนโยนต่อบุคคลซึ่งเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย เป็นการสร้างสรรค์ซึ่งความรัก ความสามัคคี นี่ก็เป็นความอ่อนโยนภายนอกและความอ่อนโยนภายใน คือความอ่อนโยนของจิตใจคือจิตที่อบรมไว้ดีแล้วมีความเหมาะสมถูกต้องอ่อนโยนพร้อมที่จะใช้ทำหน้าที่ใด ๆ ก็ได้ เหมือนขี้ผึ้งที่อ่อนดีแล้ว จะปั้นเป็นอะไรก็ได้ จิตใจที่อ่อนโยนแล้วเหมาะสมที่จะปฏิบัติธรรมะอันสูงขึ้นไปได้ทุกอย่างทุกประการ จนสำเร็จประโยชน์

6. “**ตะปัง**” ตะปะ ตะปะ ปกติหมายถึงวิริยะ ความพากเพียร ความบากบั่น ความก้าวหน้า ไม่ถอยหลัง ความไม่หยุดอยู่กับที่ มีคุณสมบัติเฉาผลาญกิเลสและความชั่วโดยประการทั้งปวง ในที่นี้จะระบุไปยังสิ่งที่เรียกว่าอิทธิบาททั้ง 4 ประการ ก็ได้เป็นตะปะเฉาผลาญกิเลส

7. “**อักโกธัง**” โมโกรธ ตัวหนังสือแปลว่า ไม่กำเริบ ไม่มีความกระกำเริบในภายใน คือกลุ่มอยู่ในใจ ไม่มีความกำเริบภายนอก คือ ประทุษร้ายบุคคลอื่น ไม่กำเริบทั้งภายในไม่กำเริบทั้งภายนอกเรียกว่า “อักโกธัง” ทุกคนก็จะรู้จักได้ง่ายไม่ต้องอธิบาย

8. “**อะวิหิงสา**” อวิหิงสา ไม่เบียดเบียน ไม่มีการกระทำ อันเบียดเบียนอันกระทบกระทั่งตนเองหรือผู้อื่น เบียดเบียนผู้อื่นนั้นรู้จักกันดีแต่ที่เบียดเบียนตนเองนี้บางทีก็ไม่ค่อยจะรู้จัก คือถ้าเป็นการ ทาตนเองให้ลำบากเปล่า ๆ ก็เป็นการเบียดเบียนตนเอง เป็นสิ่งที่ไม่จำเป็นจะต้องทำไม่จำเป็นจะต้องทำตนเองให้ลำบาก เหมือนที่ทำกันเกินกว่าเหตุ ทำแต่พอดีก็ไม่ต้องมีความลำบาก ถึงจะมีความลำบากก็ไม่ใช่ว่าเป็นความลำบากที่วุ่นวายที่จะทนทานหรือจะกระทำได้

9. “**ขันติ**” ขันตอดทน รอได้คอยได้คานี้บางทีก็แปลว่าความสมควรมันก็มี ความหมายเดียวกันแหละ เพราะเราอดทนได้คอยได้ก็สมควรแก่ความเป็นผู้ที่ทำอะไรได้สำเร็จ ถ้าไม่อดทน รอไม่ได้คอยไม่ได้ก็เป็นบ้าตลอดเวลา ยิ่งเป็นผู้ใหญ่เท่าไรจะต้องอดทนเท่านั้น อย่าเข้าใจว่าจะต้องเอาความอดทน หรือต้องอดทนนั้นไปไว้แก่ฝ่ายผู้น้อยนั้นไม่ถูก ยิ่งเป็นผู้ใหญ่ จะยิ่งต้องอดทนต่อความโง่ของผู้น้อย เพราะผู้น้อยเขามักจะเป็นคนโง่ เป็นคนโง่ไม่สมประกอบ หรือไม่สมารถใด ๆ เท่ากัน ทำให้เกิดปัญหาขึ้น ซึ่งทำให้ฝ่ายผู้ใหญ่ต้องอดทน ถึงรู้ว่าความอดทนเป็นเรื่องของฝ่ายผู้ใหญ่ ไม่ใช่ฝ่ายผู้น้อย ยิ่งเป็นผู้ใหญ่มากเท่าไรยิ่งจะต้องอดทนมากขึ้นเท่านั้น ยิ่งมีผู้อยู่ในบังคับบัญชามากเท่าไร ยิ่งจะต้องมีความอดทนมากขึ้นเท่านั้น มิฉะนั้นจะไม่ประสบความสำเร็จ

10. “**อะวิโรธนะ**” อวิโรธนะ แปลว่า ความไม่มีอะไรพิรุช ไม่มีอะไรวิรุช หรือพิรุช

คือ ไม่ผิดไปจากแนวแห่งความถูกต้อง คำว่า พิรุธ หมายความว่า ผิดไปจากแนวแห่งความถูกต้องที่จะนำมาซึ่งจะนำความผิดพลาด คืออันตราย หรือทุกข์โศกโดยประการทั้งปวง “อะวิโรธนะ” แปลว่า ไม่มีอะไรที่พิรุธ คือ ผิดไปจากทางที่ควรจะเป็น คำว่าไม่มีอะไรพิรุธนี้อาจจะขยายใจความออกไปได้ถึงตัวเป็น สัมมันตะ คือ ความถูกต้อง 10 ประการ ได้แก่กริยมรรค มีองค์ ๘ ประการ คือ ถูกต้องในความคิดความเห็น ถูกต้องในความปรารถนา ถูกต้องในการพูดจา ถูกต้องในการทำงาน ถูกต้องในการดำรงชีพ ถูกต้องในการพากเพียรถูกต้องในการมีสติควบคุมตัว ถูกต้องในความมีสมาธิคือจิตอันมั่นคง และในที่สุด ก็มีความถูกต้องในเรื่องของความรู้ขั้นสุดท้าย และก็ถูกต้องในผล คือความหลุดพ้นจากความทุกข์อย่างถูกต้อง นี้ คำว่า “ไม่มีพิรุธ” คือมีความถูกต้องครบถ้วนสมบูรณ์ทุกอย่างทุกประการ ซึ่งเป็นความจำเป็นอย่างยิ่ง สมกับที่อยู่เป็นข้อรังท้ายข้อสำคัญที่สุดมักจะอยู่รังท้ายอย่างนี้แล้ว “อะวิโรธนะ” ความไม่มีอะไรพิรุธนี้เป็นเรื่องปัญญาอย่าได้เข้าใจว่า ทำไมในทศพิธราชธรรมทั้ง 10 นี้ ไม่มีคำว่าปัญญา มีข้อปัญญา ปัญญาอย่างยิ่งที่ข้อ สุดท้าย คือ “อะวิโรธนะ” ความไม่มีอะไรพิรุธ เป็นอันว่าหลักสำคัญทั้งหมดมีอยู่ในทศพิธราชธรรมโดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เรียกว่า ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิปัญญาเป็นตัวพรหมจรรย์ในพระพุทธศาสนา ดังนั้นทศพิธราชธรรมจึงประกอบด้วยอยู่ด้วยไตรสิกขาอย่างครบถ้วนสมบูรณ์ (พุทธทาสภิกขุ, 2549)

ทศพิธราชธรรม ตามรอยเบื้องพระยุคลบาทพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว “ทศพิธราชธรรม” เพื่อประยุกต์ การพัฒนาผู้นำ หรือผู้ปกครองให้สามารถนำกลุ่มคนต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่ร่วมกันในองค์กร ชุมชน และสังคมได้อย่างมีความสุข เคารพ และให้เกิดเกียรติในศักดิ์ศรีของกันและกันต่อไป ทศพิธราชธรรม 10 ประการ ที่พระเจ้าแผ่นดินทรงประพฤติเป็นหลักธรรม ประจำพระองค์ หรือเป็นคุณธรรมประจำตนของผู้ปกครองบ้านเมือง ให้มีความเป็นไปโดยธรรมและยังประโยชน์สุขให้เกิดแก่ประชาชนจนเกิดความชื่นชมยินดี ซึ่งความจริงแล้วไม่ได้จำเพาะเจาะจงสำหรับพระเจ้าแผ่นดินหรือผู้ปกครองแผ่นดินเท่านั้น บุคคลธรรมดาที่เป็นผู้บริหารระดับสูงในทุกองค์กรก็พึงใช้หลักธรรม ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับหลักนิติธรรมอย่างกลมกลืน

องค์ความรู้ใหม่

หลักนิติธรรมกับการปกครองโดยทศพิธราชธรรม การปกครองโดยหลักกฎหมายที่เป็นธรรม เป็นกลาง กฎหมายที่ยึดหลักระเบียบวินัยขนบประเพณีอันดีงามของบ้านเมือง ถือประโยชน์สุขความดีงามของรัฐและประชาราษฎร์เป็นที่ตั้ง สติมั่นในธรรมและทั้งส่วนยุติธรรมความเที่ยงธรรมที่ดี นิติธรรม คือ ระเบียบแบบแผนหลักการปกครองตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงามเป็นคุณสมบัติของผู้ปกครองโดยธรรมการปกครองโดยเน้นหลักธรรมมาภิบาลที่สามารถตรวจสอบได้ โปร่งใส มีหลักธรรมที่เกิดประโยชน์ต่อประชาชนและบ้านเมือง

1. หลักนิติธรรมกับการปกครองโดยทศพิธราชธรรมไม่เพิ่มภาระหรือจำกัดสิทธิหรือเสรีภาพของบุคคลความเชื่อตรง สุจริตผู้ปกครองมีความประพฤติดีงาม รู้จักรักษาความซื่อสัตย์สุจริต รักษาเกียรติคุณประพฤตินให้เป็นแบบอย่างและเป็นที่เคารพนับถือของประชาชน
2. หลักนิติธรรมกับการปกครองโดยทศพิธราชธรรมเอาใจใส่อำนวยความสะดวกและปลอดภัยความสงเคราะห์อ่อนนุเคราะห์ให้ประชาราษฎร์ได้รับประโยชน์สุขความสะดวกและปลอดภัยตลอดจนให้ความช่วยเหลือแก่ผู้เดือดร้อนประสบทุกข์และให้ความสนับสนุนแก่คนทำความดี
3. หลักนิติธรรมนำมาปฏิบัติในการบริหารการปกครอง เพื่อให้เกิดความเป็นธรรมและเกิดความสุขสวัสดิ์ในสังคม ตามอุดมการณ์แห่งการปกครอง อันว่าคุณสมบัติของนักบริหารหรือนักปกครอง หรือ ผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน ตั้งแต่พระราชามหากษัตริย์ตลอดจนนักบริหารหรือนักปกครองทั่วไป
4. การใช้หลักพื้นฐานแห่งกฎหมายที่บุคคลทุกคนต้องอยู่ภายใต้บังคับแห่งกฎหมายเท่าเทียมกัน โดยอาศัยหลักทศพิธราชธรรมควบคู่กัน
5. การใช้หลักกฎหมายที่เป็นธรรมกับประชาชนและการปกครองโดยมีหลักธรรมโดยใช้ ทาน ศีล บริจาค ความซื่อตรง ความอ่อนโยน ความอดทน ความไม่โกรธ ความไม่เบียดเบียน ความอดกลั้น ความประพฤติดี

สรุป

หลักนิติธรรมกับการปกครองโดยทศพิธราชธรรมการปกครองโดยกฎหมายและหลักธรรม กฎหมายอยู่ภายใต้กติกา ตามกฎเกณฑ์ หลักนิติธรรมและการปกครองโดยทศพิธราชธรรมเกิดขึ้น เพื่อวางกฎเกณฑ์ให้ผู้บริหารประเทศ ทั้งส่วนกลาง และส่วนภูมิภาค โดยใช้หลักนิติธรรม เป็นธรรมะของกฎหมาย มีขอบเขตและคุณธรรมในการบัญญัติกฎหมาย การบังคับใช้กฎหมาย การตีความกฎหมาย การบริหารจัดการระบบงานยุติธรรมทุกระดับ กฎหมายทั้งปวงธำรงความยุติธรรมและถูกต้องเที่ยงตรง หลักนิติธรรมเป็นหลักการพื้นฐานสำคัญของการปกครองแบบประชาธิปไตยและการคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของประชาชน และต้องอาศัยหลักทศพิธราชธรรม เพื่อให้เกิดความถูกต้องดีงามตามหลักธรรมของพระราชาเต็มเปี่ยมไปด้วยความเมตตา สร้างความผาสุกให้ประชาชน และบ้านเมืองโดยการพัฒนาจิตใจของประชาชนที่จะสร้างความเข้าใจถึงคุณค่าสังคมสังคมไทยยึดหลัก หลักนิติธรรมโดยการปกครองด้วยหลักทศพิธราชธรรม คือ การบริหารด้วยหลักกฎหมายและการปกครองด้วยหลักธรรมะ

เอกสารอ้างอิง

คณิต ญ นคร. (2553). หลักนิติธรรม. วารสารศาลยุติธรรมปริทัศน์, 4(4) : 10-16.

- จรัญ ภักดีธนากุล. (2560). บทบาทของศาลรัฐธรรมนูญกับการควบคุมความชอบด้วยรัฐธรรมนูญตามหลักนิติธรรม, เอกสารประกอบการบรรยายหลักสูตร หลักนิติธรรม เพื่อประชาธิปไตย (นธป.) รุ่นที่ 5 วิทยาลัยศาลรัฐธรรมนูญ สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ.
- ชานินทร์ กรัยวิเชียร. (2552). หลักนิติธรรม. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ขอนขิมพ์ 50 จำกัด.
- ธรรมนิธย์ สุ่มันตกุล. (2559). “หลักนิติธรรม” จดรวมในความหมายที่หลากหลาย หลักนิติธรรม (การปกครองโดยกฎหมาย). สำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกา.
- นพดล ปกรณ์นิมิตดี. (2562). หลักนิติธรรม นามธรรมสู่ความเป็นรูปธรรมสำหรับสังคมไทย, เรียกใช้เมื่อ 30 มิถุนายน 2564 <https://www.spu.ac.th>
- บวรศักดิ์ อุวรรณโณ. (2551). หลักนิติธรรมกับการปกครองในระบอบประชาธิปไตย “หลักนิติธรรม”. วารสารพระธรรมนุญ. เล่ม 49 ฉบับ (พ.ศ.2551-2552) : 97-101.
- ประสิทธิ์ ปิวาวัฒนพานิช. (2558). ความหมายและองค์ประกอบของหลักนิติธรรม, สถาบันพระปกเกล้า. (กันยายน – ธันวาคม 2558) : 5.
- ปรีดี เกษมทรัพย์. (2536). ประชาธิปไตยกับชนชั้นกลาง. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์วิญญูชน.
- พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554.(2554) เรียกใช้เมื่อ 30 มิถุนายน 2564 <https://dictionary.orst.go.th/> (20 มีนาคม 2564).
- พุทธทาสภิกขุ. (2549). ทศพิธราชธรรม. กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). (2548). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ 13 กรุงเทพมหานคร : บริษัทอาร์เอส พรินติ้งแมส โปรดักส์ จำกัด,
- พระบรมราชาโชวาท. (2533) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงพระราชทานแก่นักศึกษาในพิธีพระราชทานประกาศนียบัตรแก่ผู้สอบไล่วิชาความรู้ชั้นเนติบัณฑิต สมัยที่ 33 ปีการศึกษา 2523
- พระบรมราชาโชวาท. (2550) แก่ผู้สอบไล่ได้ตามหลักสูตรของสำนักอบรมศึกษากฎหมายแห่งเนติบัณฑิตสภา ณ อาคารใหม่สวนอัมพร
- รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยพุทธศักราช 2560. (2560). ราชกิจจานุเบกษา. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด พิมพ์อักษร.
- วิชญ์ เครืองาม. “หลักนิติธรรม”. วารสารพระธรรมนุญ. 49 (2551-2552), 85.
- หลักนิติธรรมสำหรับสิทธิมนุษยชนในภูมิภาคอาเซียน. (2547). เอกสารรายงาน HRRC Baseline Study on the Rule of Law in ASEAN : 9-14.
- เอกบุญ วงศ์สวัสดิ์กุล. (2553). หลักนิติรัฐ หลักนิติธรรม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- อรรถนิติ ดิษฐอำนาจ. (2553). วารสารศาลยุติธรรมปริทัศน์. 4(4) : 6.

อรรถพล ไญ้สว่าง. (2557). หลักนิติธรรม. บทความทางวิชาการ จุลนิติ. (มกราคม – กุมภาพันธ์ 2557) : 34-35.